

Vaimu ja võimu ilminguid ning seoseid Rootsi ajal

Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II. Koostanud Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised – Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae, nr. 12 (19). Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 2006. 424 lk.

Issejuhatuseks rõhutatakse, et Rootsi võimuperiood on Eesti ajaloos olnud üks olulisi viimasel ajal viljeldud teadussuundi Ajalooarhiivis. Just Ajalooarhiiv sisaldab suurel määral vastava perioodi materjale, mille uurimisel on nüüd kergem kui vahepeal kaasata allikaid Rootsi arhiividest. Nelja aasta eest ilmus selle kogumiku I köide, mis keskendus eeskätt institutsionaalsetele, administratiivsetele ja riigiõiguslikele probleemidele (retsensioon: Tuna 2002, nr. 3, lk. 132–135). Seekord on valdavas osas püütud vaadelda inimesi nende intellektuaalsete vajaduste ja võimaluste kontekstis. Artiklite autorid on jälginud, kuidas inimesed oma teadmiste ja oskustega suhestusid nii normatiivselt määratletud kui ka igapäevase, argise maailmaga ning kuidas mõjutasid Läänemere provintse Rootsi suurriigi poliitika ja sidemed ülejäänud Euroopaga.

Selle laiahaardelise kogumiku juhatab sisse Kristi Viiding, analüüsides kolme reisimetoodilist traktaati Eesti kirjanduses, millest nähtub, kuidas sinne akadeemiline kirjanduselu astus ühte jalga muu Euroopa traditsiooniga. 1639. aastal pidas Ambrunus Storch Tartus proosavormis kõne “Oratio de peregrinatione” (“Kõne reisimisest”). 1642. aastal väitles sealsamas retoorika- ja poetikaprofessor Laurentius Ludenius eesistumisel sama tiitlit kandva “praktilise” disputatsiooniga Smålandist pärit Carolus Ruberus ning 1699. aasta 11. septembril esines ülikooli Tartust Pärnusse kolimisele järgnenud pidulike avaürituste raames Ingerimaalt pärit Gabriel Hinnel ajaloo professor Sveno

Cameeni eesistumisel väikedissertatsiooniga “Peregrinator Prudens, breviter delineatus” (“Arukas reisija, lühidalt visandatud”). Kristi Viiding annab korraliku ülevaate reisimetoodikate kirjutamise traditsioonist Euroopas. Bibliograafiana kasutab ta austria sotsioloogi Justin Stagli andmeid, konstateerides, et Stagli bibliograafiast puuduvad kõik 17. sajandil Rootsis ja Soomes avaldatud reisimetoodikate väljaanded (apodeemikonid). Olen ise aastaid uurinud ja publitseerinud üsna palju taanlaste ja norralaste õpireisidest 16.–18. sajandil, seejuures kogenud sama. Euroopa äärealana on Skandinaavia tihti jäänud tähelepanuta.

Justin Stagl kuulub selle teema kauaaegsete põhjalike viljelejate hulka. Tema reisiteoreetiline uurimus “History of Curiosity. The Theory of Travel 1550–1800” (1995), millele viitab tihti Kristi Viiding, on vahepeal ilmunud täiendatud ja korrigeeritud uusversioonina (Geschichte der Neugier. Reisekunst 1550–1800. Wien, 2002).

Kristi Viiding leiab oma kolme uurimisobjekti analüüsis, et kahte varasemat seob Lääne-Euroopa reisimetoodikate vormitraditsioonidega ramistlik esitusviis, millest viimases on loobutud. Ta kirjeldab neis esinevaid aspekte, ka reisimise poolt- ja vastuargumente ning jälgib lisaks reisimetoodikate teemasid ja motiive teistes varauusaegsetes kirjandusžanrides. Esitusvormilt on need traditsioonilised. Lõpuks rõhutab ta vajadust täpsemalt uurida tolleaegseid Eesti ala akadeemilisi tekste, arvestades rohkem Euroopa humanistlikku kirjandustraditsiooni, sest see töötab võimalust eritleda siinses kirjanduspildis hoopis laiemat varauusaegset kirjandusžanride valikut. Vist tuleb aga ka silmas pidada, et suurelt osalt oli tegemist harjutustöödega argumentatsiooni ja loogilise mõtlemise arendamiseks, mispärast ei saa just palju originaalset oodata.¹

Katre Kaju süveneb Tartu Academia Gustaviana aegsesse pulmaluulesse, näidates ülikooliga seotud isikute luuleharrastuse nüansse. Ta on seejuures kasutanud ka Martin Klökeri laiahaardelist uurimust Tallinna kirjanduselust, mis on vahepeal trükitud ilmunud.² See ei piirdu üksnes Tallinna trükistega, vaid hõlmab kõiki Tallinna kirjanduseluga seotud trükiseid, ka

¹ Selle teemaga haakub Kristi Viidingu uurimus teelesaatmisluuletustest (K. Viiding. Õnnelik olgu su samm... Teelesaatmisluuletused XVII sajandi Eesti kirjanduses. – Keel ja Kirjandus 2005, nr. 5, lk. 359–378; 2005, nr. 6, lk. 455–474).

² M. Klöker. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1. Darstellung. 772 lk. Teil 2. Bibliographie der Revaler Literatur. Drucke von den Anfängen bis 1657. Tübingen, 2005. 652 lk.

neid, mille Tallinna kodanikud olid lasknud trükkida mujal või mis on loodud Tallinna kodanike auks.

Tartus trükitud 22 pulmakogumikus domineerib ootuspäraselt ladina keel, aga teisekeelsete hulgas on esindatud ka eesti keel. Kirjutajad on enamasti seotud ülikooliga. Eesti keeles kirjutasi ainult (tulevased) pastoreid.

Janika Päll on uurinud sama aja trükistes esinenud titulatuuri ja dateeringuid, tuues sellega ülikooli ajalukku täpsustusi. Nii Tartu juhuluulekorpuse luuletuste allkirjades esinevad tiitlid kui ka arhiiviandmed nõuavad, et lisaksime Tartu ülikooli kunagiste rektorite nimekirja ka tollase kreeka keele õpetaja ning teoloogiaprofessori, hilisema Turu piiskopi Johannes Gezeliuse (rektor ajavahemikus 1645. aasta 3. novembrist 1646. aasta 30. novembrini). Arhiiviandmed ja titulatuur ülikooli juhutrukistes näitavad samuti, et 1654. aasta novembrist kuni novembrini 1655 oli Andreas Virginiuse viies rektoraat.

Tähelepanu köidab Aleksander Loit oma uurimusega ühiskondlike vastuolude peegeldusest Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli tegevuses. See on väga laiahaardeline temaatika, lõpetuseks on mõned tähelepanekud ja kommentaarid. Suurem osa ülikooli kontroversidest nii muude asutuste kui ka kiriku, sõjaväe, õuekohtu ja teiste õppeasutustega oli seotud majandusküsimustega madalal administratiivsel tasemel. Ülejäänud osa moodustasid kompetentsitülid. Samal ajal laabus koostöö ülikooli ja kõnesolevate asutuste vahel hästi, nii et need vastuolud ei kujutanud endast mingit tõsisemat ühiskondlikku probleemi. Ajajärku iseloomustab riigivõimu üha sihikindlam püüd kontrollida ja distsiplineerida elanikkonna rahutumat osa – üliõpilasi, sõdureid, käsitööselle. Kuna ülikoolil oli oma jurisdiktsioon, siis sai ta õppe- ja teadustöö kõrvale veel ühe tähtsa ühiskondliku funktsiooni, nimelt üliõpilaste – tulevase eliidi – distsiplineerimise ja kasvatamise.

Ülikooli konfliktid baltisaksa aadliga ning Tartu ja Pärnu linnaga olid struktureeritud ja seega kestva iseloomuga. Rahvuslikud vastuolud lõikasid läbi erinevatest ühiskonnakihtidest, ametkondadest ja korporatsioonidest. Nende ühiskondlik tähendus seisis peamiselt selles, et nad tugevdasid teisi vastuolusid. Poliitilise elu peamine antagonistlik vastuolu, mis kajastus ka Tartu ülikooli tegevuses ja suhetes, oli vastasseis Rootsi riikliku keskvalitsuse ja baltisaksa seisusliku omavalitsuse vahel. Antagonistlikud vastuolud ilmnesisid ka üleüldises maailmakäsituses. Selle varem monoliitsesse ehituse hakkasid

tekkima mõrad, eriti varase valgustusaja ideede mõjul 17. sajandi lõpul. Nii täitis Tartu ülikool oma ülesannet kui uute ühiskondlike mõttevoolude vahendaja ja mõnevõrra ka arendaja. Kõik need vastuolud, tülid ja konfliktid ei mõjutanud aga mainimisväärselt ülikooli õppe- ja teadustööd.

Tartu ülikooli historiograaf Arvo Tering kirjutab heliotsentrilisest maailmavaatest ja selle retseptsioonist Baltimail 17. sajandil, mil Euroopa ülikoolide kaudu jõudsid siia uued maailmasüsteemi ideed. Ta annab ülevaate, kuidas 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil kujunes maailmapilt, et Päike on planeetidesüsteemi keskpunkt, mille ümber kõik planeedid tiirlevad. Lähtepunktiks on Mikołaj Koperniku hüpotees, millele lisanduvad täiendused, nende hulgas Johannes Kepleri ja Galileo Galilei avastused, René Descartes'i keeristeteooria ja Isaac Newtoni universaalne gravitatsiooniteooria. Tering kirjeldab selle retseptsiooni Euroopa õppeasutustes, eriti aga suhtumist neisse teooriatesse Baltimail.

16. sajandi teisel poolel oli Koperniku heliotsentrilisel maailmasüsteemil vaid üksikuid pooldajaid. Enamik 17. sajandi astronoomide pooldas Tycho Brahe semiheliotsentrilisi seisukohti. Baltimail oli praeguste andmete kohaselt kindel heliotsentrilise maailmasüsteemi pooldaja Gebhard Himself, kes oli 1632. aastast alates Tallinna gümnaasiumi matemaatikaprofessor. Esimeseks teadaolevaks baltlasest üliõpilaseks, kes oma disputatsioonis refereeris Koperniku ja teiste heliotsentrismi põhjendajate töid, oli kuramaalane Justus Hartmann 1659. aastal Wittenbergis. Tering konstateerib, et kuigi kosmoloogiliste vaadete retseptsioon on Rootsis ja Soomes ammendavalt läbi uuritud, pole seda ei saksa keeleruumi ulatuses tervikuna ega ka selle perifeeriaala Ida-Baltikumi suhtes veel eraldi tehtud.

Mitme nurga alt on valgustatud usuelu. Piret Lotman vaatleb Ingerimaa superintendenti Heinrich Stahli ja Lea Kõiv Urvaste pastorit Johannes Gutsblaffi – mõlemad on väga olulised tegelased Eesti kultuuriloos.

Heinrich Stahl on mitme uurija huvi keskpunktis. Eestlased huvituvad tema keelemehe rollist, Martin Klöker pühendab talle oma eespool mainitud uurimuses kirjamehena 14-leheküljelise peatüki. Piret Lotman vaatleb teda seoses Rootsi kirikupoliitikaga, tema tegutsemismotiive 17. sajandi teise veerandi keerukate kirikusuhete kontekstis, lahutamata sealjuures tema tööd katehiseerijana, vaimuli-

ke kirjatööde autorina ja kirikujuhina. Järva- ja Virumaa praost Heinrich Stahl ei saanud 1637. aastal Eestimaa piiskopiks, vaid määrati Tallinna toomkiriku praostiks. Neli aastat hiljem valiti ta aga Ingerimaa superintendendiks asukohaga Narvas. Piret Lotman valgustab nende kirjavahetuse põhjal tema suhteid Axel Oxenstiernaga, Ingerimaa kirikuprobleeme, konflikte kohalike maaomanikega, ka õigeusklikega, mis viisid teda kibestumisele, kuna ta, nagu ta kurtis Oxenstiernale, ei saanud mingit toetust, tunnustust ega tulu. Kirjutaja arvates ei saa seda siiski laiemas kontekstis vaadelda ebaõnnestumiste jadana. Energilise ja autoritaarse, sajandialguse ideaale järgiva kirikujuhi tegevus tõi vaid selgemini esile nõrgad kohad, samuti 17. sajandi teisel veerandil toimunud muutused Rootsi luterlikus kirikus endas.

Lea Kõiv konstateerib sissejuhatavalt, et Johannes Gutsblaffi nimi kuulub Eesti kultuuriloo klassikasse. Võrreldes ta loominguga on Gutsblaffi enda elu ja tegevust aga paradoksaalselt vähe uuritud. Kirjutaja püüab siseneda Gutsblaffi igapäevasesse miljöösse, üritades lisada ta klassiku-imagole ka argiseid ja inimlikke dimensioone.

Ta oli Kolmekümneaastase sõja produkt, pages selle eest Taga-Pommerist Eestisse. Õpis Tartu ülikoolis ja sai 1641. aastal Urvaste pastoriks. Lea Kõiv kirjeldab arhiiviandmetele toetudes tema eluolu, kohalikku kirikut ja usuprobleeme ning suhteid eestlaste ja sakslastega. Gutsblaffi elu on iseloomulik näide 17. sajandi esimese poole Liivimaa maakoguduse pastori argipäeva kohta. Ta sai kogu aega kõiki tolleaegseid ametiprobleeme: alalisi olmemuresid, konflikte koguduse liikmetega ja patroonidega. See kõik nõudis palju aega ja energiat. Seda hinnatavam on, et pingelises rutiinis ja arvukate kohtuprotsesside kõrval leidis ta võimalusi kahe raamatu koostamiseks ja Piibli järjekindlaks tõlkimiseks. Kirjutajale tundub lõpphinnanguna, et pilk Gutsblaffi ellu Urvastes kinnitab mitmeid talle loomingu põhjal omistatud jooni – kohusetundlikkust, ettevõtlikkust, põhjalikkust ning kalduvust juurelda ühiskonnanahtuste üle avaramalt kui vaid oma igapäevasel tasandil.

Järgmine artikkel haakub osalt Gutsblaffi tegevusega. Kai Tafenu käsitleb Ajalooarhiivi käsikirjade põhjal eestikeelse Uue Testamendi tõkelugu, lisades mõndagi uut ja tähelepanuväärset.

Ta jälgib tõlke kujunemist Eestimaa alates vähemalt 1650. aastate lõpust kuni umbes 1690. aastate keskpaigani. Autor jõuab selgusele, et

1680. aastail revideeriti nii enne piiblikonverentse kui ka konverentsidel peamiselt Heinrich Göseken vanema koostatud Uue Testamendi tõlget, mille erinevalt kaasaegsetest teadetest oli revideerimiseks puhtalt ümber kirjutatud mitte Göseken vanem ise, vaid tema poeg Heinrich Göseken noorem. Kas Göseken vanema käsikirjas sisalduva lõunaestikeelse tõlke võiks omistada Urvaste pastorile Johannes Gutsblaffile, kellelt on seni teada ainult osaline Vana Testamendi tõlge, on praeguse uurimise seisus juures veel vara öelda. Kui piiskop Pfeiff 1666. aastal teatas, et tõlge on valmis, võis ta silmas pidada just Göseken vanema koostatud tõlget, kuid lisaks sellele paigutub umbes samasse aega ka Hageri pastori Christoph Blume tõlge.

Viimaks 1715. aastal ilmunud Uue Testamendi aluseks peetakse toimetatud varianti mõnest Johann Hornungi 1688. aastal valminud käsikirja ära kirjast. Üks huvitavamaid küsimusi on, mil määral kasutas ta Eestimaal valminud tõlget. Igal juhul võimaldavad säilinud käsikirjad senisest adekvaatsemalt hinnata Eestimaa pastore tööd Uue Testamendi tõlkimisel.

Väga tervitav on koostöö Eesti ja Rootsi ajaloolaste vahel, mis võimaldab probleemide kahepoolset valgustamist. Selle näiteks on noore Rootsi arhivaari Katrin Askergreni artikkel, mille teemaks on varauusaegsed identiteedid ja integratsiooniprotsessid Rootsi Läänemereprovintides. See teema on põhiliselt aktuaalne läbi aegade. Kirjutaja annab üldjooned, kasutades Läänemere provintides töötanud komisjonide materjale. Ta valgustab lühidalt ekspansiooni Eesti- ja Ingerimaaale, lähtudes majandusoluldest ning pühendades erilist tähelepanu kiriklikule ekspansioonile. Näitlikeks allikateks on usuvahetuse ja kõrgete maksude komisjon Ingerimaa ning komisjon seoses Tallinna kodanikkonna vastuseisuga plaanile rajada linna garnison. Ta diskuteerib kokkuvõtvalt varauusaegseid identiteete ja lõpetab teoreetilise ülevaatega, esitades lõpuks rea küsimusi, millele vastamiseks on vajalik süvenemine arhiivimaterjalidesse mõlemal pool Läänemerd.

Enn Küng tutvustab Johann Köhleri tegevust Narva trükkalina Rootsi võimuperioodi lõpus. Pärast mitmete sellesuunaliste katsete luhtumist alustas ta siin 1695. aastal. Ajendiks oli Narva kiirelt arenev kaubandustegevus 17. sajandi lõpus. Linnalt ta palka ei saanud, Narva raad oli ainult eraldanud trükikojaks sobiliku maja ja taanud trükkalile osalise maksuvabaduse. Köhler oli Narva linnaga seotud aastatel 1695–1705, tema trükitegevus algas 1696. aastal ja kestis

1703. aastani. Kokku on teada umbes 40 tema trükist, mille nimestik on lisatud.

Hamburgi ülikooli õppejõud Ralph Tuchtenhagen vaatleb üldistavalt Tartu õuekohtu tegevust seoses Rootsi Läänemere-provintside poliitikaga. See on varem saksa keeles ilmunud.³

Punkti paneb Marten Seppel, kes selle ajakirja lugejatele on tuntud,⁴ artikliga talupoegade kaebekirjadest ja kaebeõigusest 17. sajandi Liivimaal. Seda teemat käsitlesin ise 1952. aastal oma Århusi ülikooli eriuurimuses Karl XI talupoegade poliitikast Eesti- ja Liivimaal, tuginedes materjalidele Rootsi Riigiarhiivis. Seppel kaasab Tartu ja Riia materjalid, palju põhjalikuma ja mitmekülgsema tulemusega. Saame korraliku ülevaate mõisniku kohtuvõimu piiramisest, kroonutalupoegade kaebeõiguste tagamisest ja korraldamisest ning lisaks häid näiteid talupoegade kaebe- ja palvekirjadest.

Artiklid on varustatud allikate ja kirjanduse loeteluga, ei puudu ka ingliskeelsed kokkuvõtted. Oleks aga võinud esitleda autoreid, kellest kaks (Askergren ja Tuchtenhagen) pole eestlased.

Üldmulje on rõõmustav, nagu eelmises kogumikus, on ka siin palju lisateavet Rootsi perioodi ajaloole. Kõik see tuleb kasuks ettevalmistusel olevale Eesti ajaloo III köitele. Samuti on siin häid täiendusi järgmisel aastal 375. juubeliaastapäeva tähistava Tartu Ülikooli ajaloole. Samal ajal kui lähiajaloo uurimine kipub takerduma poliitilistesse probleemidesse, on vanema ajalooga tegelemine just nagu paisu tagant lahti pääsenud, rajades endale uusi teid ja avastades teisi vaatekohti. Nagu ka siin korduvalt rõhutatakse, on veel palju probleeme, mis nõuavad põhjalikumat uurimist ja analüüsi. Avatud Euroopas saab seda teha mitmekülgset, diskussioonides välismaa kolleegidega, sest Eesti ajalugu on ju osa Euroopa ajaloost.

Vello Helk

³ Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe. Hrsg. von Mati Laur und Enn Küng in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. (Nordistica Tartuensia, 13). Akadeemiline Ajalooselts, Tartu, 2005, lk. 114–151.

⁴ M. Seppel. Peatoidusehädad Liivimaal 1629–1700. – Tuna 2004, nr. 3, lk. 25–36; M. Seppel. Kroonutalupoegade seisund Liivimaal 17. sajandi lõpus. – Tuna 2005, nr. 2, lk. 23–34.

Raamat Tallinna käsitööliste pärandist

Die Nachlassverzeichnisse der Handwerker in Tallinn 1706–1803. Bearb. von Raimo Pullat. Estopol, Tallinn, 2006. 368 lk., editeerija eessõna, registrid [Lauri Suurmaa].

Alles see oli, kui Raimo Pullati sulest ilmus köide Pärnu kodanike 18. sajandi pärandinistuid,¹ mille puhul uskusin, et publikatsioonide jada, mis algas Tallinna kaupmeeste varaloendite kolme tüseda köitega, on jõudnud lõpule. Kuid õigemaks osutus tookordse tutvustuse lõpul avaldatud veendumus, et Tallinna Linnaarhiivi rikkalik pärand annab ainekult palju rohkemaks. Nii läkski.

Nüüdne publikatsioon hõlmab Tallinna käsitööliste 47 pärandit 18. sajandist. Kui kaupmeeskond kuulus pürjelite eliiti, siis käsitöölised moodustasid toona linnarahva keskklassi. Seega on uurijate kätte jõudnud äärmiselt vajalik täiendav võrdlusmaterjal, mis annab hoopis laiemalt toetava pildi Tallinna asukate omaaegsest olimest.

Editeerija valik – üle 30 erineva ameti – pakub head läbilõiget vaadeldud ajajärgul levinud käsitöölaladest. Publikatsiooni lehekülgedel kohtame kullasseppi ja linakangruid, värvaleid ja pagareid, möldreid ja klaasijaid. On elukutseid, mida teame juba keskajast (rätsepad, kingsepad, kellavalajad), kuid esineb ka moodsa aja meistreid – kübarseppi, parukategijaid, raamatuköitjaid. Mõistagi ei moodustanud käsitöölised mingit homogeenet, ühesuguse varandusliku tasemega elanikkonnakihti, selleks pakkusid nende erialad liiga ebavõrdseid teenimisvõimalusi.

Hoolimata iga isiku individuaalsest võimekusest on kullassepad traditsiooniliselt moodustanud käsitööliste koorekihi. Erandit ei kujuta ses suhtes ka 18. sajand, mil just nende varaloendid ilmutavad suurimat jõukust. Ratsa rikkaks aga ei saadud ka selles ametis – kullassepasell John Kullbergi rahanatuke näiteks

¹ Nachlassverzeichnisse der Einwohner der Stadt Pernau 1702–1800. Bearb. von Raimo Pullat. Estopol, Tallinn, 2005. 463 lk., editeerija eessõna, registrid Lauri Suurmaa.